

הרב עמנואל מולקנדוב

פתח תקוה

סוף זמן תפלת מנחה – בשקיעת החמה או בעצת הכוכבים

נחלקו הראשונים והאחרונים האם סוף זמן תפלת מנחה הוא בשקיעת החמה או בצאת הכוכבים. והאריכו בזה טובא בדורנו מרן הגרע"י זצ"ל בשו"ת יחו"ד (ח"ה סי' כ"ב) והעלה שאפשר להתפלל מנחה עד צה"כ, ואף עדיף לחכות לצבור שיתפללו לאחר שקיעת החמה מאשר להתפלל ביחיד לפני שקיעת החמה עיש"ב, ובשו"ת יצחק ירנן (ח"ג סי' ט' וח"ד סי' י"ז-י"ט וח"ה סי' כ"ב) האריך והעלה שסוף זמן תפלת המנחה הוא בשקיעת החמה עיש"ב, ובשו"ת יבי"א (ח"ז סי' ל"ד בהערה) האריך לחלוק ע"ד היצחק ירנן ע"ש.

במאמר זה נברר בעזה"י שג' העניינים, שהם חישוב שעות היום, סוף זמן תפלת מנחה וחישוב פלג המנחה – תלויים זה בזה, ושהעיקר בשלשתם הוא זמן שקיעת החמה ולא צאת הכוכבים. ונחלק את המאמר לג' נושאים:

- א. בירור דעות הראשונים בעניין סוף זמן תפלת מנחה.
- ב. בירור דעות הראשונים באופן חישוב שעות היום ופלג המנחה, והקשר לתפלת מנחה.
- ג. דעות רבים מהאחרונים שהעלו שהעיקר הוא זמן שקיעת החמה, והאם ניתן לעשות ספק ספיקא בענין.

בירור דעות הראשונים בעניין סוף זמן תפלת מנחה

מקור העניין הוא במשנה בריש פרק תפלת השחר כ"ו ע"א, דאיתא שם תפלת המנחה 'עד הערב', ונחלקו הראשונים מהו 'ערב' האמור שם.

יש ראשונים שכתבו להדיא שעד הערב היינו עד צה"כ, ומהם: המנהיג (סי' פ"א), ארח"ח (הלכות תפלת המנחה אות א'), הגמ"י (פ"ג מתפלה אות ה'), הטור (בסי' רל"ג), מהרי"ק (סי' קע"א).

ויש ראשונים שמתבאר מדבריהם שכן הוא, וכמו שכבר כתבו המנחת כהן בספר מבוא השמש (מאמר ב' פרק ז') והפר"ח בקונטרס דבי שמש (בסוף ספר שמן למאור ליוורנו תקט"ז). ראשונים רבים דס"ל כר"ת בענין שקיעת החמה וצה"כ כתבו שפלג המנחה הוא שעה ורבע לפני צה"כ, שהוא ג' רגעים קודם השקיעה. ואם נאמר שלפי דעתם תפלת מנחה היא עד השקיעה – יוצא שחכמים ור' יהודה דפליגי במשנה שם האם תפלת מנחה היא עד השקיעה או עד פלה"מ חולקים בג' דקות בלבד וזה לא יתכן. וע"כ שלדעתם לרבנן דס"ל עד הערב היינו עד צה"כ עיש"ב. והראשונים שכתבו כן הם הרמב"ן בתורת האדם (ענין אבלות ישנה), רא"ה ואלשבילי (ברכות

כ"ו ע"א), רשב"א ורשב"ץ (ברכות ב'), וכ"ד ר"ת בספר הישר והובא לשונו במגן אבות למאירי (ענין י"א) שפלה"מ הוי שעה ורביע קודם הלילה עי"ש, וכ"כ הרא"ש (פ"ד סי' ו') עי"ש, וכ"ה בתוס' שאנץ (פסחים צ"ד ע"א) עי"ש, ובראבי"ה (סי' א').

ובדעת בעל העתים וראב"י אב"ד. הנה ספר האשכול (אלבק] ח"א עמ' 107) כתב ומדקי"ל עד צה"כ יממא הוא אם התפלל תפלת המנחה עד אותו זמן יצא ע"כ. ויותר מפורש בשה"ל סי' מ"ח בתשובת ר"א אב"ד (כצ"ל, ואינה לראב"ד, וכפי שהאריך הרב קאפח במבוא לשו"ת ראב"י) שכתב מי שרוצה להתפלל מנחה עד צה"כ הרשות בידו עי"ש. אולם, בשו"ת ראב"י סי' ל"ו כתב ומשמע דלדעת הרב ז"ל (הוא הר"י אלברצלוני) עד הערב הוא צה"כ, אבל לדעתי עד הערב הוא שקיעת החמה, דעת תלמיד ע"כ. וא"כ אין דעתו ברורה בזה למעשה, דהא חזינן שחלק על הר"י אלברצלוני. ובעצם הדבר מה שכתב שמשמע מדברי הר"י אלברצלוני שעד צה"כ – עי' לקמן שבספר העתים הביא את דברי רה"ג שזמנה עד השקיעה ונראה שמסכים לזה, ועוד הבאנו לקמן את דברי ספר העתים בשם רה"ג שחישבו שעות היום הם מהזריחה עד השקיעה, ולפ"ז ג"כ זמן תפלת מנחה הוא עד השקיעה עי"ש, וא"כ גם דעתו אינה ברורה בזה.

ורש"י כתב עד הערב – עד חשיכה ע"כ, וכ"כ ר"י מלוניל והרע"ב. וכתבו המנח"כ והפר"ח ועוד שכוונתו עד הלילה. אולם אינו מוכרח – עי' ברמב"ן ובר"ן בפסחים (כ"א ע"ב מדפי הרי"ף) [ובר' דוד פסחים ק"ה ע"א] שכתבו שחשיכה לא בכל מקום הוא צה"כ, והביאו ראיות מלשון המשנה והגמ' עי"ש. וא"כ אין לעמוד על כוונת רש"י בזה לגמרי אע"פ שיותר נראה שכונת רש"י לצה"כ, משום שכן הוא ברוב המקומות.

אולם, דעת הגאונים ורבים מהראשונים שסוף זמן תפלת מנחה הוא בשקיעת החמה.

כ"ד רס"ג בסידורו (עמ' כ"ו) שזמנה משש ומחצה עד שקיעת החמה עי"ש; וכ"ד רה"ג שהובא בספר העתים (עמ' 34), שכתב ס"ל לרבנן שמתפללין מנחה עד שתשקע החמה עי"ש; וכ"כ המרדכי ר"פ תפלת השחר וספר הבתים שערי תפלה (שער ג' אות ו') בשמו עי"ש^א; וכ"ד רב נסים גאון שהביא מהר"ם אלאשקר בסי' צ"ו וז"ל מה שאמרה המשנה תפלת המנחה עד הערב ששאלת עליו התשובה גבול עד הערב עד שתפול העגולה של השמש והיא שקיעת החמה ומשקיעת החמה ועד צה"כ בין השמשות ודוקא כוכבים קטנים שאין נראים אלא בלילה וכל עוד לא שקעה החמה יכול להתפלל תפלת המנחה באותו זמן ע"כ; וכ"ד ר"ש בן נתן בסידורו (עמ' כ"א), שכתב שזמן תפלת מנחה ממחצית השעה השביעית עד שקיעת החמה בלבד ע"כ [ולקמיה גבי תפלת ערבית כתב שזמנה מצאת הכוכבים עד עלות השחר עי"ש].

(א). ובשו"ת יבי"א שם הביא תשובת רה"ג שהובאה באשכול עמ' 105 וז"ל צבור שאחרו תפלת המנחה ביום שיש עם דמדומי חמה ודחקתן העת וכו' ויש שפרשו שפוסק באיזה ברכה שמרגיש בה כי בא השמש וכו' והשיבו ממה שאמרתם פוסק באיזה ברכה שמרגיש בה כי בא השמש משמע שהתחיל ועדיין לא בא השמש, ולא יפה הוא זה, כי מבוא השמש עד עונת ק"ש ערבית יש ריוח לומר שמונה עשרה, ובזמן שמתחיל ש"צ בשעה שיש דמדומי חמה ועדיין לא בא השמש אע"פ שבא השמש משלים וכו' עי"ש. וכתב הרב זצ"ל שמוכח דס"ל לרה"ג שמתור להתפלל מנחה בבה"ש עי"ש. אולם, אדרבה שם מבואר להדיא דמיירי שמתחיל לפני שקיעת החמה אלא שמסיים לאחר השקיעה עד צה"כ, אבל להתחיל לאחר השקיעה לא שמענו, ומבואר להדיא במקומות הנ"ל דס"ל לרה"ג שמנחה עד השקיעה. וכן פירש בפשיטות בנו הרה"ג דוד יוסף בספר הלכה ברורה בסי' רל"ג בדעת רה"ג הנ"ל עי"ש.

וכ"ד הרמב"ם, שכתב בפה"מ שעד הערב הוא עד ביאת השמש ע"כ. וכ"כ בחיבור פ"ג מתפלה ה"ד ויש לו להתפלל אותה עד שתשקע החמה. ובה"ט כתב טעה ולא התפלל מנחה עד ששקעה השמש מתפלל ערבית שתיים ע"כ [וע"ע לקמן בירור דעת הרמב"ם בזה]. וכ"כ בספר המדריך המספיק [לר' תנחום הירושלמי] בערך פלג וז"ל פלג המנחה – חצי הזמן הנקרא מנחה. ויבואר לך בערך שחר שזה משנשאר מן היום שעתים וחצי². ובכן פלה"מ משנשאר שעה ורבע עד שקיעת השמש ע"כ. וכ"כ עוד בערך פרס וז"ל פרס המנחה והוא חצי הזמן הנקרא מנחה והוא משעה תשעה וחצי עד שקיעת השמש. פרס המנחה הוא אפוא שעה ורבע מסוף היום ע"כ. ומבואר להדיא שסוף היום נגמר בשקיעה וזמן מנחה ופלה"מ תלוי בשקיעת החמה. וכל דבריו בשיטת הרמב"ם הם כנודע.

וכ"כ המאורות ביומא (פ"ז ע"ב) וזת"ד נעילת שערי היכל פירוש והוא קודם שקיעת החמה סמוך לשקיעתה וכו' וראוי לדקדק על זה שלא יאחר יותר מדאי מפני הברכה שחותם מקדש ישראל וכו' וכיון שעבר היום הויא הברכה ברכה שא"צ ואינה ראויה ועובר עליה על לא תשא וכו' אבל לאחר תפלת המנחה עד צה"כ ליכא מאן דאמר' וה"ה לתפלת נעילה דהא פרסי בה כהני ידיהו ומקמי שקיעת החמה הוי זמנה עי"ש. וכ"כ תר"י בר"פ תפלת השחר שזמן תפלת מנחה הוא עד השקיעה עי"ש. וכ"כ ריב"ב עד הערב – עד שתשקע החמה וכו'. פלג המנחה שעה ורביע קודם שקיעת החמה ע"כ. וכ"כ המאירי שזמן המנחה לרבנן עד שתשקע החמה, ולהלן כתב שמי"א פחות רביע עד שקיעת החמה יצא ידי מנחה עי"ש. וכ"כ ספר הבתים שם כדברי הרמב"ם שזמנה עד שקיעת החמה, וכ"כ ספר התדיר (סי' ה') עי"ש. וכ"כ שלה"ג על המדרכי בשם תוס' שיטה (והוא תוספות ספרדיות המיוחסת לרמ"ה – נדפסו בקובץ זכור לאברהם תש"נ עי"ש) שיש מפרשים עד הערב עד צה"כ ולא מילתא היא דלד"ה א"א לעיקר עבודת התמיד אחר שקיע"ה ותפלתו כנגד תמידים תקנום עי"ש. וכ"כ אהל מועד (דרך ב' נתיב ב') וז"ל והרוצה לעשות כחכמים והתפלל מנחה עד שתשקע החמה יצא אבל לא יאחר יותר ומלשון הר"ם ויש לו להתפלל עד שתשקע החמה ע"כ עי"ש. וכ"כ בספר הפרנס (סי' קצ"ז) עד שקיע"ה עי"ש. וכ"כ ר"א מלונדריש בפירושו למשנה עי"ש.

וכ"ה ברע"מ (כי תצא דף רע"ח ע"א) ולא תבא עליו השמש דא צלותא דמנחה. וכתב הרמ"ק באור החמה שם וז"ל היינו צלותא דמנחה שהוא עם שקיעת החמה ומזהיר שלא תבא עליו השמש מפני שקרוב האדם למעול בזמנה ואם עבר יומו במזיד בטל קרבנו עי"ש. ומבואר שתפלת מנחה היא עד שקיעת החמה. ומצאתי למהרז"ו בספרו עץ הדעת טוב (פרשת ויצא) שכתב בזה דברים ברורים להדיא כמו שכתבנו שזמן מנחה לחכמים עד השקיעה ומשם ואילך זמן תפלת ערבית, וזמן ק"ש הוא לאחר מכן בצה"כ וז"ל ולא התפלל [יעקב] כסברת ר' יהודה

ב). וז"ל בערך שחר ותפלת המנחה אמרו שמנחה הוא שם הרבע האחרון של היום וכו' וכן אמרו ששם הקרבן שהתפילה הזאת מקבילה לו קרוי במקרא מנחה וכו' וזה לאחר שעברה מחצית היום הראשונה ונכנסה המחצית השנייה, ומאותו זמן נקרא מנחה והתפלה תפלת המנחה, אבל אם היא בתחילת אותו זמן שמשכו חמש שעות וחצי זמניות עד חציו נקרא מנחה גדולה וכו' ואם הוא בחציו השני והוא משישאר מן היום שעתים וחצי זמניות נקרא מנחה קטנה עכת"ד. והמ"ב בסי' רל"ג בשעה"צ אות ח' כתב בתחילה שגם זמן מנחה גדולה זה חצי שעה זמנית לאחר חצות, אולם בסוף הסתפק בדבר שאולי כיון שהטעם הוא שלא יטעו – תמיד הזמן הוא חצי שעה [שוה] ונשאר בצ"ע. אולם בדברי המדריך המספיק הנ"ל מפורש שאף לענין מנחה גדולה השעות הם זמניות, וכן עיקר בין לקולא [בימות החורף] ובין לחומרא [בימות הקיץ].

מפלג המנחה ולמעלה רק אחר אשר בא השמש ושקעה החמה כסברת חכמים דתפלת המנחה עד הערב ומאז ואילך הגיע זמן תפלת ערבית וכו' ואח"כ קיים מ"ע לקרוא ק"ש דערבית וכו' ואחר ענינה עד היות לילה גמורה זמן שכיבה כמ"ש ובשכבך וז"ש וישכב במקום ההוא כי תכף אחר ק"ש הגיע זמן שכיבתו משא"כ בתפלת ערבית כי מן ביאת השמש נתחייב בה וכבר ידעת כי כל אחד משתייהן מצוה בפנ"ע ולא נהגו ישראל לחברן יחד אלא כדי לסמוך גאול"ת אמנם יעקב מצוה שפגע ראשונה קיים אותה תחלה וכו' עי"ש².

בירור דעת הרמב"ם

והנה בשו"ת יבי"א הנ"ל כתב שגם דעת הרמב"ם ועוד ראשונים שכתבו שקיעת החמה – אפשר לפרשם דהיינו סוף שקיעה שהוא צה"כ, והביא כמה ראיות מדברי הרמב"ם במקומות אחרים שכתב שקיעת החמה והכוונה לכאורה לצה"כ וא"כ אפשר שה"ה גם כאן עי"ש³.

אולם, כמה תשובות בדבר. **חדא**, שהרי מפורש בכמה ראשונים להדיא ששקיעה האמורה כאן היא שקיעה ממש ולא צה"כ והם רב נסים גאון, ר"ש בן נתן, תר"י, תוס' שיטה שהובא בשלה"ג על המרדכי, וא"כ ודאי שיש שיטה כזו בראשונים, וממילא אין סיבה לומר ששאר הראשונים שכתבו להדיא שקיעת החמה לא ס"ל כן כפשטות הדברים. ועוד, דאטו משום שמצאנו בכמה מקומות ששקיעת החמה היינו צה"כ נאמר כן בכל מקום, וא"כ גם כשכתב הרמב"ם בפ"ה מהלכות שבת שמדליקים שבת שבת סמוך לשקיעת החמה נאמר דהיינו סמוך לצה"כ, ועוד כתב הרמב"ם בפ"י ממע"ק ה"ו השלמים נאכלים ביום הזביחה וכל הלילה וכל יום המחרת עד שתשקע החמה וכו' עי"ש, ושם ודאי שלאחר השקיעה אסור לאכול מדין ספק, וא"כ שקיעה שם כפשוטו ולא צה"כ, וכי נבטל את כל ההבדל בין שקיעת החמה לצה"כ? אלא שהיכן שיש הכרח לומר כן אפשר לומר כן, אבל ללא הכרח אין לומר כן, וכאן אין שום הכרח להוציא הדבר מפשוטו ולומר ששקיעת החמה הכונה לצה"כ. ועוד, שלפי מה שנביא לקמן – דעת הרמב"ם והראשונים הנ"ל שעמו ששעות היום משתערות מהנץ ועד השקיעה ולפ"ז זמן תפלת מנחה חייב להיות עד שקיעת החמה – עי' לקמן. ועוד, שלא מצאנו מי שקורא לצה"כ – שקיעת החמה אלא הראשונים דס"ל כר"ת שלפי דבריהם הגמ' קוראת לצה"כ – שקיעת החמה והיינו סוף שקיעה, אבל לדעת הגאונים וסיעתם אין מושג של תחלת שקיעה וסוף שקיעה אלא שקיעה זו השקיעה שלנו וצה"כ היינו צה"כ ולא נקרא סוף שקיעה לא בגמ' ולא באף מקום אחר, וא"כ הרמב"ם ושאר הנ"ל דס"ל כדעת הגאונים [עי' מה שכתבתי בזה בירחון האוצר כ"ו עמ' קכ"ז והלאה] לא יכול לקרוא לצה"כ – שקיעת החמה.

ועוד, והוא העיקר, שאין שום ראיה מהמקומות שהביא שם שכונת הרמב"ם בשאר מקומות בשקיעת החמה לצה"כ.

(ג). והאחרונים דנו מה דעת רבינו האר"י בענין סוף זמן תפלת מנחה - עי' ביבי"א שם, ולהאמור לאחר שמפורש בדברי מהר"ח וזמן מנחה עד השקיעה וכתב כן בפשיטות - אע"פ שספר עץ הדעת טוב כתב בצעירותו - מ"מ אם דעת רבינו האר"י הייתה לא כך - היה צריך לכתוב כן במפורש להוציא ממה שהיה פשוט לו קודם לכן, ולכן נראה שמכאן יש ראיה שדעת רבינו האר"י ומהר"ח שזמן מנחה עד השקיעה.

ראיה אחת הביא מדברי הרמב"ם בפ"ח מפסוה"מ ה"י גבי האוכל כזית מבושר קדשים שנותר במזיד חייב כרת וכו' ומאימתי יתחייב כרת וכו' ואם קדשים קלים הם חייב עליהן משקיעת החמה של יום שני שהוא תחלת הלילה של יום שלישי וכו' ע"ש, והרי אין כרת אלא בצה"כ דהא בשקיעת החמה הוי ספק וא"כ ע"כ ששקיעה היינו צה"כ עכת"ד. אולם, ראיה זו כבר עמדו עליה האחרונים, ומהם המנח"כ בפ"א, חידושי הרז"ה (סי' ח'), תבואות השמש (שורץ) דף נ"ב ע"ב, וכתבו דשאני התם שכתב הרמב"ם להדיא 'שהוא תחלת הלילה של יום שלישי', וא"כ הורה לנו שהכונה לצה"כ שזה תחלת הלילה, אבל בעלמא שקיעת החמה היא כפשוטה. ועוד נ"ל לתרץ בפשיטות, שכונת הרמב"ם שם לשקיעה כפשוטו, ומשקיעת החמה קאי 'בספק' כרת, אלא שכלפינו אין נ"מ, דהא בשמים יודעים מתי מתחיל הלילה בדיוק, אולם האדם עצמו צריך לחוש לספק כרת כבר משקיעת החמה, ולכן בדקדוק לא כתב הרמב"ם מאימתי יתחייב כרת 'או חטאת' אלא כרת בלחוד קאמר, דחטאת באמת אינו חייב לאחר שקיעת החמה דהוי ספק, ודוק היטב. באופן שאין כל ראיה מדברי הרמב"ם אלו לנידון תפלת מנחה.

עוד ראיה הביא מנר חנוכה, שכתב הרמב"ם בפ"ד מחנוכה ה"ה שמדליקים עם שקיעת החמה, והרי כתבו ראבי"ה ועוד דהיינו צה"כ ע"ש. וראיה זו תמוהה, דאדרבה דעת הרמב"ם שם ועוד רבים מהראשונים שמדליקים נר חנוכה בשקיעת החמה ולא בצה"כ, ודלא כראבי"ה וסיעתו, והארכתי בזה במאמר שפורסם בירחון אור תורה (כסלו תשע"ז) ובקצרה בירחון האוצר כ"ג עמ' שמ"ה ע"ש.

עוד הביא מתענית י"ב כל תענית שלא שקעה עליו חמה אינה תענית, וכתבו הרא"ש ועוד ראשונים דהיינו צה"כ ע"ש. וגם זו אינו ראיה, שגם דעת רבים מהראשונים והרמב"ם מכללם ששקיעת החמה הוא כפשוטו [והארכתי בזה במקום אחר].

והנה, בגמ' ביבמות צ"ב ע"א איתא הורו ב"ד ששקעה חמה [בשבת והתירו לעשות מלאכה] ולבסוף זרחה אין זו הוראה אלא טעות ע"ש, ויש שכתבו להוכיח מזה שמצינו שקורים לצה"כ שקיע"ה. אולם אדרבה זו ראיה לסתור, דהא הרמב"ם בפ"ד מהלכות שגגות ה"ג כתב בזה"ל הורו ב"ד שיצאה השבת לפי שנתכסית החמה ודימו ששקעה ולסוף זרחה וכו' ע"ש. ודבריו ברורים ששקעה החמה היינו כפשוטו, אלא שהרמב"ם הסביר את סיבת הטעות, מאחר שבצה"כ שהוא כשליש שעה לאחר השקיעה עדיין יש אור בעולם, וביום המעונן לפני שקיעת החמה יש אור כמו בצה"כ ביום רגיל, ולכן טעו בחושבם שכבר שקעה החמה, וא"כ האור המעט שמצוי אומר שיצאו הכוכבים ולבסוף זרחה חמה, וזה פשוט למדייק בדברי הרמב"ם.

באופן שהדברים ברורים שהראשונים שכתבו שזמן תפלת מנחה הוא עד השקיעה כוונתם כפשוטו, ולא לסוף שקיעה ולא לצה"כ.

הקשר בין זמן תפלת מנחה לזמן פלג המנחה

והנה, בגמ' בברכות כ"ו ע"ב מפורש שפלג המנחה הוא בשעה י"א פחות רביע. וכמו כן איתא שם שאם נאמר שרבי יהודה שאמר עד פלג המנחה – עד ועד בכלל קאמר – היינו רבנן

ע"ש, וכבר כתבו לנכון המנחת כהן והפר"ח שם שמפורש בגמ' זו שלרבנן זמן תפלת המנחה הוא עד סוף שעה 12 מהיום. ומעתה ברור הוא שמחלוקת זו בזמן תפלת מנחה תלויה במחלוקת הגדולה מאימתי נמנות שעות היום, שלדעת הסוברים ש 12 שעות שיש ביום נמנות מעלוה"ש עד צה"כ – א"כ תפלת מנחה היא עד צה"כ, ופלה"מ הוא שעה ורבע קודם לצה"כ, ואילו לדעת הסוברים ש 12 שעות נמנות מהזריחה עד השקיעה – א"כ תפלת מנחה היא עד השקיעה, ופלה"מ הוא שעה ורבע קודם השקיעה. וכן מתבאר מדברי השלה"ג בשם תוס' שיטה הנ"ל, שלאחר שכתב שזמן מנחה הוא עד השקיעה – כתב שהשעות הן מהזריחה עד השקיעה ע"ש. ונבאר בעוה"י את דעות הראשונים בענין זה, ועיקרי הדברים בענין זה למדתי מספרו החשוב של הרב חיים פינחס בניש – הזמנים בהלכה, בעיקר בפרק י"ג.

שעות היום – האם מהזריחה עד השקיעה או מעלות השחר עד צה"כ

כידוע, נחלקו תה"ד והלבוש במנין שעות היום, שהתה"ד בסי' א' כתב שפלג המנחה הוא שעה ורבע קודם צה"כ, וכ"כ בסי' קכ"ג שמהלך אדם בינוני עשר פרסאות ביום היינו י"ב שעות, ובגמ' בפסחים צ"ד ע"א מבואר שמהלך עשר פרסאות הוא מעה"ש עד צה"כ, וכן מפורש בדברי תלמידו הלקט יושר (עמ' 79) וז"ל מצאתי בקונטרס בשם הגאון ז"ל דעשר פרסאות שהוא י' מיל הם מהלך אדם בינוני ביום בינוני 'מעלות השחר עד צה"כ', ויום בינוני י"ב שעות בדרך זה ע"ש [אלא שבכמה מקומות מוכח שלמעשה תה"ד חישב את השעות מהזריחה עד השקיעה – ע"י בספר הזמנים בהלכה שם שנשאר בצ"ע בזה]. ומצאנו לעוד כמה ראשונים שמבואר מדבריהם שהחישוב כן הוא, ומהם רש"י בע"ז (כ"ה ע"א ד"ה עשרים וארבע) ע"ש, תוס' פסחים (י"א ע"ב ד"ה אחד אומר). הרמב"ן ושאר ראשונים שהבאנו לעיל, דס"ל שפלה"מ קודם לשקיעת החמה שתות מיל, ומבואר שהוא שעה ורבע קודם צה"כ, ומבואר ששעה 12 היא בצה"כ.

אולם, הלבוש בסי' רל"ג כתב ונ"ל שר"ל י"ב שעות מעת זריחת השמש עד עת השקיעה שכן הוא משמעות כל ספרי התכונה ע"ש, וכ"כ עוד בסי' רס"ז וזת"ד אבל אומר אני אולי היה זה לבלתי עסקם בזמנו בספרי התכונה וחשבו מאי דחלקו רבנן היום לעולם ל"ב שעות מתחיל לעולם מעלות השחר עד צה"כ, ולדידי נ"ל מתוך דברי התוכנים האלקיים בפשיטות שטעות גמור הוא ולא היה דעת רז"ל מעולם רק מעת זריחת השמש ואילך עד השקיעה וזה נ"ל הלכה למעשה בכל הדינים הנאמרים בכגון זה שתלו אותם בשעות היום ע"ש. וכ"כ עוד הפר"ח בקונטרס דבי שמשי והחק יעקב והגר"א בסי' תנ"ט שדברי תה"ד טעות ושגגה הם והם נגד התוכניים והמציאות ש"ב שעות בתקופת ניסן ותשרי יש מהזריחה עד השקיעה ולא מעמוה"ש ועד צה"כ ע"ש.

ובאמת שמפורש בדברי הקדמונים התוכניים שחישוב השעות הוא מהנץ עד השקיעה, וכמ"ש הלבוש.

הנה, בבריתא דשמואל הקטן [שנדפסה לראשונה בשנת תרכ"ג] [פ"ג] איתא ט"ו חיל [פי' מעלה, שהיא ד' דקות, כנודע] לשעה ביום וכמו כן בלילה, בראש סרטן ובא לו לראש הגדי [פי'

בתקופת תמוז] ישוב יום קודם לילה י"ח חיל לשעה ביום [פי' שכל שעה היא מי"ח מעלות שזה כ 72 דקות], וי"ב חיל לשעה בלילה, בראש הטלה ובא לו לראש הקנה מאזנים [פי' תקופת טבת] שוים בראש הגדי ובא לראש הסרטן חילופיהן ג' חומשין בלילה וב' חומשין ביום, כיוצא בדבר צל המעלות וכו' עי"ש, ומפורש ששעה בתקופת ניסן היא 60 דקות ובתקופת תמוז כ 72 דקות וזה מתאים לזמן שמהנץ ועד השקיעה. וכן מבואר להדיא בדברי רה"ג בפירושו לחגיגה, שהביא הר"י אלברצלוני בפירושו ספר יצירה עמ' 154 (והובא באוה"ג לחגיגה עמ' 56). שבתקופת טבת היום הוא ט' שעות וג' חומשי שעות והלילה י"ד שעות וב' חומשי שעה והיא הלילה הארוכה שבכל השנה והיום כ"כ קצר שבכל השנה מכאן ואילך פוחתת הלילה מ"ח חלקים ומוסיף היום מ"ח חלקים עד שמגיע לתקופת ניסן שישוה היום והלילה היום י"ב שעות והלילה י"ב ע"כ. וחשבון זה יתכן רק אם מונים מהנץ ועד השקיעה.

וכן מבואר בדברי ר' שבתי דונולו בספרו חכמוני - פירוש לספר יצירה (עמ' 71), וזת"ד ועל אשר יום שביעי יום שבות משקיעת השמש של יום ששי נתמנה מאדים למשול בשעה ראשונה של ליל שבת וכו' ומנה על יום השביעי שבת בשעה ראשונה בזרח השמש ואם תתחיל לחשוב השעות של יום השבת י"ב שעות קטנות ליום וי"ב שעות קטנות ללילה במוצ"ש וכו' ותתחיל משבתי משעה ראשונה של יום השבת מזרח השמש ועד בוא השמש וכו' ומשעת בוא השמש נכנסת שעה ראשונה של ליל יום ראשון וכו' וכחשבון זה חשוב כל השעות של ימים ושל לילות של כל שבוע משעה ראשונה של יום שבת מזרח השמש וכו' עי"ש"ב, ומבואר להדיא שי"ב השעות הם מהזריחה עד השקיעה. וכ"ד ר"ח בפירושו לברכות כ"ו (מהדורת לב שמח) שכתב וז"ל נתברר שהיה נשחט תמיד של שחר קודם הנץ החמה והיה מעת זריחת השמש עד סוף ד' שעות כשר להקריבו שהם ד' שעות ועוד משעת שחיטתו עד זמן הקרבתו וכו'. ולקמיה גבי פלה"מ דר' יהודה כתב הוסף רביע שעה כנגד שעה משהאיר המזרח עד הנץ החמה שהוא יותר מד' שעות בתמיד של שחר עי"ש. ומבואר להדיא ששעות היום הן מהנץ עד השקיעה.

וכן מפורש בספר העבור לר' אברהם בר' היא הנשיא בכמה מקומות מספרו, וז"ל במאמר א' שער ח' ומכאן אתה למד שהמדה הנכונה ליום אשר אין בה תוספת ולא גרעון היא מעת זריחת החמה בפאת מזרח עד שהיא שוקעת בפאת מערב, והלילה מעת שקיעתה במערבה עד עת זריחתה במזרח וכו' עי"ש, ובשער י' כתב היום נחלק לדברי רז"ל ולדברי שאר החכמים בכל האומות לכ"ד חלקים שוין שהן נקראין שעות בלילה מהן י"ב שעות כמנין מזלות הרקיע או כמנין חדשי השנה וכן ביום י"ב שעות ובכל שעה ושעה מהן היא ממהלך הגלגל בחמה ט"ו חלקים אשר הן חלק אחד מכ"ד חלקים מחלקי הרקיע אשר הן ש"ס חלקים וכו' ואע"פ שאין הלילה והיום שוין במידתן [בכל ימות השנה] תמצא כל אחד מהן בפנ"ע נחלק לי"ב חלקים שוין ויהיה כאו"א מן הלילה ומן היום בכל העולם מי"ב שעות אלא שחלקי שעות האחד מוסיפין או גורעין מחלקי שעות השני כגון אם יהיו חלקי שעה אחת בלילה הזה י"ז חלקים יהיו חלקי שעה אחת ביום התלוי בו י"ג חלקים וכו' עי"ש"ב, וזה להדיא שחשוב השעות הוא מהנץ עד השקיעה. וכדברים אלו כתב ר' יצחק הישראלי תלמיד הרא"ש בספרו יסוד עולם (מאמר ב' פרקים י' וי"ג) עי"ש.

וכן מצאתי במפורש לראבי"ה בסי' תל"ב גבי חישוב ד' ה' ו' שעות של איסור החמץ שקיבל כן עי"ש שכתב לעשות מאגודלו ואצבעו כעין שעות שמש וכל פרק מהאצבע מורה שעברה שעה אחת עי"ש שמפורש שמשערים מהזריחה עד השקיעה [אם כי הוא סותר את דבריו במקומות אחרים, כגון במסכת ברכות בתחלתה גבי פלה"מ שהוא שעה ורביע קודם הלילה שהוא צה"כ עי"ש, ומ"מ חזינן שכך קיבל מרבתי ועכ"פ הם ס"ל הכי]. וכן מתבאר מדברי המאירי בר"ה כ' שכתב בתוך הדברים וז"ל חמה זורחת שחרית במזרח ושקעת בערבית שהם י"ב שעות עי"ש. וכן מבואר להדיא בדברי הרשב"ץ בתשובה (ח"א סי' ק"ט) שכתב וז"ל ויש שמחלקים היום י"ב שעות לעולם וכן הלילה בין יהיו ארוכים או קצרים ואלו השעות קרויות זמניות כי לפי זמן השנה ישתנה שיעור השעה כי בטבת שעות היום קצרות מאד ושעות הלילה ארוכות מאד עד שתהיה שעה אחת מהלילה קרוב לשעה אחת וחצי מהיום וכו' דרך משל כשיאמרו ברביע היום בחדש תמוז יאמרו בג' שעות מהיום ורוצה לומר בשעות הזמניות שהם באותו חדש קרוב לד' שעות וכו' עי"ש. והחישוב הנ"ל הוא רק אם מונים את השעות מהנץ עד השקיעה, אבל אם נמנה מעמוה"ש עד צה"כ – בתקופת טבת שעה מהלילה היא כשעה מהיום, וכן ג' שעות מהיום בתמוז הם יותר מד' שעות, כאשר יראה המעיין, וע"כ דהוא ס"ל למנות השעות מהזריחה ועד השקיעה וכו"ל, וברור הוא.

וכן מתבאר מדברי מהר"ם חלאוה, המובא בספר אמרי שפר לבנו מהר"י חלאוה בפרשת בראשית עה"פ אשר ברא אלוהים לעשות [וכן בפרשת וישלח עה"פ ויזרח לו השמש], שכתב שבמדינת טורטושה היום הארוך הוא כמו ארבע עשרה שעות וחצי והקצר תשעה וחצי עי"ש, וזה מתאים רק אם מחשבים השעות מהנץ עד השקיעה ולא מעמוה"ש עד צה"כ. וכן מפורש בספר אגודת אוזב לר' יצחק האזובי (עמ' ק"ט) שכתב וז"ל ודרך בני מלכים לעמוד בשלש שעות לכן נתנו רז"ל זמן 'עד שלש שעות אחר הנץ החמה', מעוות לא יוכל לתקון וכו' עי"ש, וכן מפורש בשלה"ג על המרדכי ברכות רפ"ד בשם תוס' (והם תוספות ספרדיות המיוחסות לרמ"ה שנדפסו בקובץ זכור לאברהם תש"נ) וז"ל מיבעי לן לברורי כלל דמתניתין דכולהו הני שעות דאירי בהו התחלתן מתחלת הזריחה עד סוף השקיעה והשעות הם בשעות הזמניות וכו' עי"ש. וכ"ד הרמב"ם בתשובה [בלאו] (סי' קל"ד), וכפי שכבר הוכיחו בספר אורות חיים [דרוק] (עמ' ש"כ) והגר"ד יוסף בהערותיו לשו"ת פאה"ד סי' מ"ד ועוד^ד.

ועוד ראיות מצאתי בדברי הזוהר וישב (קפ"ב ע"ב) דאיתא שם תלת זימנין אית ביומא דדינא שריא בעלמא וכו' כד סליק צפרא וכו' ובשירותא דתלת שעי קמייתא וכו' עי"ש, ומבואר מזה שתחלת שלש שעות אינם מתחילים מעלות השחר – כד סליק צפרא – אלא מהנץ החמה, ודוק. ועוד ראה מצאתי ברע"מ פינחס (דף קמ"ג ע"א) דאיתא שם וישכם אברהם בבקר בריש שעתא קדמאה בסוף השחר נצח יעקב וכו'. ונראה בפשטות ששעה ראשונה של היום היא בהנץ החמה בסוף השחר. ועוד ראה מהזוהר פרשת לך לך (דף צ"ב ע"א) וז"ל בתחלת שעתא קמייתא בליליא

(ד). ובילקוט יוסף ח"א עמ' צ"ט הוכיח מדברי הרס"ג בסידורו עמ' י"ב ומדברי הריא"ז רפ"ד דברכות דס"ל שמונים מהזריחה עד השקיעה, ואם כי בדעת הרס"ג האמת כן היא דהא ס"ל שזמן מנחה עד השקיעה וכו"ל שהדברים תלויים זה בזה – מ"מ מדברי הרס"ג בעמ' י"ב הנ"ל והריא"ז עצמם יש מקום לדחות, וכפי שכתב בספר יציאת מצרים [תופיק] קונטרס ספיקא דיומא עמ' קט"ו עי"ש, ועי' בילקוט יוסף החדש שבת א' כרך ד' עמ' רנ"ט מה שכתב ליישב דברי אביו זצ"ל.

כד נשף יממא ועאל שמשא וכו' עי"ש, ונראה מדבריו ששעות הלילה מתחילים בשקיעת החמה. וע"ע בזהר ויחי (רל"א ע"א) בשעתא דעאל שמשא שראן לנגנא אינון מלאכין דאמרי שירתא בשירותא דליליא וכו' עי"ש, ומבואר ג"כ שתחלת משמרות הלילה – שהן בתחילת י"ב שעות של הלילה, כמבואר בזהר שם בהמשך – הן מתחילות בשקיעת החמה. וע"ע בספר כתם פז (פרשת בראשית דף ק"ס ע"ב מדפי הספר), שכתב שממשלת מלאכי החבלה והשדים בלילה מתחלה בשקיעת החמה עד חצות הלילה עי"ש, וזה מתאים לדבריו שהבאנו בסי' רל"ה שזמן תפלת ערבית מתחיל משקיעת החמה, וכ"ז הוא כנ"ל [אולם בזהר ויקהל דף קצ"ו ע"א איתא משיריא תליתאה קא אמרי דא בארבע שעותי בתריתא וקאמרי שירתא עד דסליק נהורא דצפרא וכו' בשעתא דשמשא נפיק ביממא ישראל נטלי שירתא לתתא וכו' עי"ש, ומזה נראה שהמשמרות מסתיימות בעמוה"ש, וכן מבואר בדברי הרמ"ק באור החמה שם עי"ש, ויש לעיין בזה]. ומהר"ח"ו בספר התכונה פשיטא ליה שהשעות הן מהזריחה עד השקיעה כידוע לחכמי התכונה ועי"ש היטב בעיקר בפרקים ג-י"ב.

ומעתה הדברים מתאימים ממש, דהמעין יראה שיש הקבלה בין הגאונים והראשונים דס"ל שתפלת המנחה היא עד השקיעה לבין הגאונים והראשונים דס"ל ששעות היום הם מהזריחה עד השקיעה, והם רה"ג, הרמב"ם, תוס' ספרדיות, המאירי ומהר"ח, וכמו כן הראשונים דס"ל שמנחה עד צה"כ ס"ל ששעות היום הם עד צה"כ והם התוס' והרמב"ן וסיעתם [אם כי במעט מהם נראה סתירה כמו ברשב"ץ ובראבי"ה – מ"מ העיקר כן הוא, כדמוכח משאר הראשונים וכן החשבון פשוט בגמ' וכנ"ל], וא"כ גם הראשונים האחרים דס"ל ששעות היום הם עד השקיעה – בהכרח ס"ל שתפלת המנחה היא גם עד השקיעה.

והנה בהכרעת המחלוקת לגבי חישוב השעות האריכו האחרונים לכאן ולכאן, אולם נראה שהעיקר הוא באופן מוחלט שהשעות הן מהזריחה ועד השקיעה, בין לקולא ובין לחומרא בין בדאוריתא ובין בדרבנן. וזה מכמה טעמים: **חדא**, שכ"ד רוב הגאונים והראשונים, ובעיקר התוכניים שבהם שידעו את המציאות יותר מהראשונים האחרים. ועוד, שכך היא האמת הברורה כפי שכתבו הלבוש וסיעתו, וכפי שיכול כל אחד לראות בצורה פשוטה בלוחות השנה ולבדוק זאת במציאות כיום, עד שאפשר לומר שתמוה לקרוא לזה בשם 'מחלוקת' בשעה שהאמת ברורה לא כך. וכן האריך בזה בספר זורח השמש להרב שלום מלכא מרבני בית אל (ירושלים תרנ"ח) בדף מ"ה לפני ואחרי ונעתיק חלק קטן מדבריו וז"ל ומפני זה אני אומר ודאי אילו היה זה הכלי ביד הראשונים לא היו אומרים שהי"ב שעות מתחילין מן עלוה"ש עד צה"כ והיו כולם מסכימים בשפה אחת ודברים אחדים שהי"ב שעות של היום מתחילין מן הנה"ח עד שקיעתה ולא היו מתירים להתפלל מנחה אחר השקיעה וכו' עי"ש"ב, ודבריו ברורים ונכונים מאוד. ועוד, שהרי השעות של חז"ל מקבילות ממש לשעון הערבי הנודע שסוף היום זה בשעה 12, והם הרי מחשבים מהזריחה עד השקיעה, וזה היה השעון של חז"ל. ועוד, שהרי שעוני השמש שהיו בזמן התנ"ך וחז"ל כן הם לפי הזריחה והשקיעה ולא לפי עמוד השחר וצה"כ".

ה). ע"י בספר הזמנים בהלכה פרק ט' שאע"פ שבאלף שנה האחרונים שעוני השמש מורים שעות שוות ולא שעות זמניות מ"מ בחפירות בהר הבית נמצא שעון שמש מזמן הורדוס המורה שעות זמניות.

ועוד, שכבר עמדו מהר"י פראגי (בתשובה סי' מ"ז) והמאמ"ר (בסי' רל"ג) ועוד שחישוב השעות מעמוד השחר עד צה"כ יכול להיות רק לדעת ר"ת וסיעתו בענין שקיעת החמה, דהא לדעתם מוסיפים שעה וחומש לפני הזריחה ושעה וחומש לאחר השקיעה ובכך יוצא שבחצות חמה בראש כל אדם, משא"כ לדעת הגאונים שצה"כ הוא כשליש שעה לאחר שקיעת החמה ועמוד השחר הוא שעה וחומש לפני הזריחה – לא יצא חצות כשהחמה בראש כל אדם אלא לפני החצות האמתי בכחצי שעה וזה לא יתכן ע"ש. ובעקבות זה חידש הרב טיקוצינסקי בספרו בין השמשות (פי"א) שגם לדעת הגאונים – חישוב השעות הוא עד צה"כ דר"ת ע"ש. אולם זה תמוה, דהא לגאונים זהו לילה גמור ואיך אפשר לחשבו משעות היום, ועוד שפלג המנחה לפ"ז יצא 3 דקות לפני השקיעה ולא שייך לומר דבר זה כלל, שאין דיני פלג המנחה אלא בג' דקות דהא לאחר מכן מתחיל ספק לילה. והרב טיקוצינסקי בספר בין השמשות פ"ו כתב שהמנהג לשער את פלג המנחה שעה ורבע לפני השקיעה ע"ש, וכ"כ הכה"ח בסי' רל"ג אות ז' ע"ש. ולפ"ז ע"כ שגם סוף זמן תפלת המנחה הוא בשקיעת החמה וכנ"ל, ולפ"ז תמוהים דברי הכה"ח שם באות ד'-ה' שהסכים שהתפלה יכולה להיות עד צה"כ, דזהו תרתי דסתרי. ועכ"פ חישוב זה תמוה לחלק את זמן פלג המנחה משאר זמני היום, דהא פלג המנחה מסתיים בשעה 12 וא"כ חזינן ששעות היום מסתיימים בשקיעת החמה, ואיך יתכן לעשות ב' שעונים – אחד לפלג המנחה ואחד לשאר דיני התורה, אתמהה.

באופן שהדברים ברורים שלדעת הגאונים וסיעתם חייבים למנות את שעות היום מהזריחה עד השקיעה, ובאמת המעיין יראה שהשיטות [ברובן] הן אותן השיטות, ומי שאמר זה אמר זה.

וא"כ לפי מה שהתבאר, שהעיקר הוא שמונים את שעות היום מהזריחה עד השקיעה – א"כ ודאי שסוף זמן תפלת מנחה הוא בשקיעת החמה וכנ"ל. ואף אם נאמר שא"א להכריע בזה והמחלוקת במקומה עומדת – מ"מ ודאי שיש להחמיר ולחוש לדעת רוב הראשונים, שזמן מנחה הוא עד שקיעת החמה ושעות היום מתחשבות מזריחה עד השקיעה.

ובאמת שכך משמע מפשטא דתלמודא, וכמו שהוכיח המנח"כ, דהא במערבא לייטי עליה דמאן דמצלי עם דמדומי חמה [ופירש"י תפלת המנחה עם שקיעת החמה] דילמא מיטרפא שעתא. ומבואר ששקיע"ה הוא סו"ז תפלת מנחה. ומה שכתב ליישב במנח"כ – כבר דחאו הפר"ח, ומ"ש הפר"ח ליישב דמיירי בימות החורף שצה"כ הוא חצי שעה אחר שקיע"ה וגם בזמן כזה שייך דילמא מיטרפא שעתא ע"ש – לא ידעתי איך לר"ת ד' מיל בשעות זמניות הוי חצי שעה. ועוד שגם זה דחוק מאוד, דפשטא דגמ' שזמן שקיע"ה עצמו הוא סוף הזמן ולא זמן מה לאחריו.

דברי האחרונים בזה והאם ניתן לצרף את דעת ר' יוסי ודעת ר"ת לספק

בענין זה

ראשית, בדעת השו"ע – אין הדברים ברורים מה ס"ל למעשה, וכפי שהאריך המנחת כהן בפ"ט, דהא מצד אחד כתב השו"ע שנהגו להתפלל מנחה עד 'הלילה', וזה נראה בפשטות עד

צה"כ, אולם מאידך כתב שאין להתפלל ערבית קודם 'שקיעת החמה', הא אחר שקיעת החמה שרי משום שאין זה זמן מנחה אלא זמן ערבית, ועי"ש עוד שהאריך בדעת השו"ע, שנראה דס"ל כתר"י, ועכ"פ אין הכרעה ברורה בזה, ויש להוסיף שאף אם דעת השו"ע הייתה ברורה להתפלל עד צה"כ – אין זה מכריע לדידן, דהא כבר הארכנו לעיל שרק לדעת ר"ת וסיעתו בענין צה"כ אפשר לומר כן, והשו"ע בסי' רס"א פסק כדעת ר"ת כנודע, אבל לדעת הגאונים וסיעתם, שכמותם אנו נוהגים – א"א לפרש כן, ולכן לדידן בכל אופן אין להתפלל לאחר שקיעת החמה, ואין להביא ראיה כלל מדברי מרן השו"ע בענין זה.

והנה, בשו"ת יבי"א שם וכן בהלכה ברורה בסי' רל"ג האריכו להביא מדברי האחרונים שפסקו שאפשר להתפלל עד צה"כ⁽¹⁾, והביאו מעט מהפוסקים דס"ל שאפשר עד השקיעה, אולם, מצאנו אחרונים רבים דס"ל שזמן מנחה הוא רק עד השקיעה [הרשימה כאן חלקית, בעיקר מה שלא הובא ביבי"א הנ"ל]:

לעיל הזכרנו את דבריו המפורשים של מהר"ח בספר עץ הדעת טוב עי"ש, וכ"ד מהר"ם פרויבניצאלו בתשובה סי' י"א וז"ל ובין למר ובין למר יש הפסק בלא ספק בין סוף זמן המנחה לתחלת הלילה שהוא זמן ק"ש ותפלת הערב, שלרבנן המאחרים בו עד הערב ר"ל הערב שמש – יש זמן רשות ומורגש מאז עד צה"כ ואצ"ל מפלג המנחה עי"ש, ומבואר שעד הערב היינו עד הערב שמש דהיינו שקיעת החמה. וכ"ד הר"ב סדר היום שזמנה עד השקיעה ומשם ואילך זמן ערבית עי"ש, וכ"פ מהר"י חאגיז בפירושו למשנה עץ החיים בברכות פ"ד מ"א עד השקיעה כדעת ר' יונה עי"ש. וכ"פ הפר"ח בקונטרסו הנ"ל, וכ"פ ר' חיים אלפנדרוי בשו"ת מוצל מאש סי' א' עי"ש, והמנח"כ בפרק י' פסק ג"כ כרמב"ם⁽²⁾, והגינת ורדים בכלל א' סי' ל"ד כתב בתוך הדברים בפשיטות וז"ל ואע"ג דזמן המנחה מימשך ומטי עד שקיעת החמה מ"מ כל כמה דמקדים טובא עדיף טפי עי"ש, הרי שכתב שהזמן הוא עד שקיעת החמה. והר"ב בתי כהונה ח"ג סי' ד' כתב בתוך הדברים וז"ל וכ"ש שאין השמש על פני הארץ והיה במחשך מיהא ואין מי שיתפלל מנחה באותה שעה עי"ש, וכ"כ בחידושי הרז"ה בקונטרס בה"ש סי' י"ב וז"ל מה

(1). והביאו שם בשם ספר שערי תפלה למהר"י רקח שכתב שיש יותר מארבעים פוסקים ראשונים ואחרונים דס"ל שאפשר להתפלל עד צה"כ עי"ש. אולם, נראה שאין זה מדויק בדברי מהר"י רקח, דז"ל בדיני תפלת מנחה אות ב' מה שכתב מרן ז"ל עד הלילה - הארכתני במקום אחר מכמה רבותא ומהש"ס ורוב הראשונים ז"ל דהיינו עד צה"כ, וכן האריך הרב שאגת אריה וכו' ושיעור זה הוא יותר מחמשה מינוטי אחר תשלום י"ב שעות של יום דהיינו אחר למגרב"ב שהוא אקשא"ם שעדיין הוא יום, וזה מוסכם יותר מארבעים פוסקים ראשונים ואחרונים ולשיטת הש"ס בכמה מקומות ואין כאן מקום להאריך ע"כ. והמעין היטב בדבריו יראה שיש כאן ב' נושאים; האחד הוא עצם תפלת מנחה וע"ז כתב שרוב הראשונים ס"ל עד צה"כ, ומהאחרונים הב"ד השאג"א והאדרת אליהו, ולאחר מכן כתב מה נקרא זמן צה"כ והוא 5 דקות לאחר המוגרב, וע"ז כתב שיש יותר מארבעים פוסקים ראשונים ואחרונים ושיטת הש"ס בכמה מקומות שכן הוא, אבל על ענין תפלת מנחה כתב שרוב הראשונים ס"ל כן.

ולעצם דבריו שרוב הראשונים ס"ל עד צה"כ - המעין במה שהבאנו לעיל יראה שאינו כן אלא אדרבה רובם ס"ל שהזמן הוא עד השקיעה, אלא ראשונים אלו לא היו בדפוס בזמנו [ספר שערי תפלה נדפס בשנת תר"ל] ומהם רס"ג, ספר העתים בשם רה"ג, ר"ש בר' נתן, המדרוך המספיק, המאורות, ריב"ב, המאירי, ספר הבתים, ר"א מלונדריש ועוד.

ואף אם נאמר שרוב הראשונים ס"ל עד צה"כ - כבר כתבנו שהדבר תלוי במחלוקת ר"ת והגאונים הידועה לענין שקיעת החמה, וגם שם רוב הראשונים שלפנינו ס"ל כר"ת ואעפ"כ מנהג העולם כדעת הגאונים משום שכך הוא האמת, וא"כ גם כאן הדיון כן.

(2). אולם, כתב שבדיעבד אפשר להתפלל גם לאחר השקיעה ודלא כרמב"ם עי"ש שנדחק בזה מאוד בטעם הדבר, אולם לדעת שאר האחרונים הנ"ל אף בדיעבד אין להתפלל לאחר השקיעה דהא יש לחוש בזה לסב"ל לדעת הרמב"ם ורוב הראשונים, וגם שלא יוצא ידי תפלה, ועכ"פ גם לדעת המנח"כ אין להתפלל לכתחילה לאחר שקיעת החמה.

שאמרו תפלת המנחה עד הערב פירושו עד שקיעת החמה תחת האופק כ"כ הגאונים ז"ל, ואם לא התפלל עד ששקעה החמה צריך להתפלל ערבית שתים כ"כ הרמב"ם וכו', ועי"ש בביאור שהאריך שכן עיקר. וכ"כ החסד לאלפים בסי' רל"ג וז"ל ולדידי חזי לי דכיון שהוא ספק לילה אין ראוי להתפלל מנחה שאם הוא לילה הווי ברכות לבטלה ושב ואל תעשה עדיף, ויותר טוב שיתפלל ערבית שתים אם טעה או נאנס ולא התפלל עד אותה שעה, אבל דעת רבותא דמצי להתפלל, לכן תבחר ותקרב ע"כ, וכתב בנו בהגהה וז"ל ואע"ג דבספק התפלל חוזר ומתפלל ולא חיישינן לברכה לבטלה מ"מ לא דמי, דהתם הלואי יתפלל כל היום כולו, ועליו תבא ברכת טוב ומש"ה יצא מן הכלל דקי"ל ספק ברכות להקל, אמנם הכא דלמאן דאמר דהשתא לאו זמניה הוא הווי ברכותיו לבטלה, דאע"ג דיש תשלומין לתפילת המנחה באותה שעה - מ"מ צריך להקדים חובת שעתיה ברישא ואם היפך לא יצא עי"ש.

וכן האריך בזה בספר זרח השמש הנ"ל ונעתיק דבריו בדף מ"ב וז"ל עתה שנתברר בראיות ברורות כשמש בצהרים שהיום שאמרו רז"ל יום ולילה שוין הוא מנן החמה עד שקיעתה ולא נשאר לנו שום ספק וכו' ואנו יושבי א"י רואים ג"כ בחוש הראות שאפילו ביום הקצר לא יש זה היום שיהיה בו י"ב שעות מע"ה עד צה"כ וא"כ נתברר לנו עד הערב הוא עד שקיעת החמה שאנו רואים בלי ספק וכו' עי"ש, ולעיל מיניה כתב ג"כ שמי שמתפלל לאחר השקיעה שתים רעות עושה אחת שכל הברכות לבטלה ושנית קורים עליו מעוות לא יוכל וכו' לפי שלא התפלל תפלת מנחה אחר זמן רב וכו' עי"ש. וכן האריך והעלה בספר בני ציון [ליכטמאן] בסי' רל"ג וז"ל ולדינא פשוט דנקטינן כדעת כל הפוסקים הנ"ל דזמנה עד שקיעה"ח, וממילא גם השעות משערינן מהנה"ח עד שקיעתה, ועיין מ"א סק"ג, ואפילו בדיעבד שנתאחר עד אחר השקיעה לא יתפלל עוד מנחה דהוי ברכות לבטלה לדעת כל הפוסקים הנ"ל אלא יתפלל ערבית שתים, ואין זה ביטל במזיד כיון שאינו מתפלל מכח דעת הפוסקים שכבר עבר זמנה - כן נראה לענ"ד נכון לדינא ע"כ. וע"ע בקובץ 'מקבציאל' קובץ ל"ו עמ' ק"א בהערות הרב נסים כדורי על הבא"ח גבי תפלת מנחה שהמנהג שמתפללים עד צה"כ שכתב רז"ל וכל זה כתבתי כדי לישב המנהג, מיהו מי שהוא יר"ש לא יתפלל מנחה אפי' בזמן שכתב מוה"ר [הבא"ח] דהוא רק בדיעבד אלא צריך להתפלל קודם שקיעת החמה וכמ"ש הרמב"ם בהדיא וכו' וכן הוא דעת כמה פוסקים וכו', ולפ"ז נלע"ד אם יראה האדם שהזמן מצומצם ואם ילך לבית הכנסת לא ישאר זמן להתפלל קודם שקיעת החמה - מוטב להתפלל מנחה ביחיד במקומו קודם שקיעת החמה מלהתפלל בציבור אחר השקיעה ויכנס בזה בספק ברכות לבטלה והוא פשוט וברור, ואח"כ ראיתי שכן כתב המ"ב עי"ש. הא קמן שפשוט לו כן שעדיף יחיד לפני השקיעה מאשר ציבור לאחר השקיעה, אלא שלפי מה שכתבנו אף בדיעבד לאחר השקיעה לא יתפלל אלא ערבית ב' בין ביחיד ובין בציבור.

והנה, המ"ב בשעה"צ סי' רל"ג אות כ"א כתב שאף לדעת הגר"א וסיעתו שסוף זמן מנחה הוא בשקיעת החמה - בשעה"ד אפשר לסמוך על דעת ר' יוסי במסכת שבת דף ל"ד דס"ל שאף לאחר השקיעה יום גמור הוא בכל זמן בה"ש דר' יהודה ואפשר להתפלל מנחה בזמן זה בדיעבד ובשעה"ד עי"ש. אולם דבריו צ"ע, דהא ר' יוסי אינו חולק על המושג 'שקיעת החמה' אלא על המושג 'יום' והיינו דס"ל שיום האמור בתורה היינו עד לאחר שלשת רבעי מיל לאחר שקיעת

החמה, אבל שקיעת החמה זהו מושג תוכני ומציאותי שעליו אין מחלוקת, וא"כ כאן שפירושו הגאונים והראשונים וכך מוכח בגמ' עצמה שבסוף שעה 12 דהיינו בשקיעת החמה לדעת הראשונים הנ"ל – זהו סוף זמן מנחה – גם לדעת ר' יוסי כן הוא, אע"פ שעדיין נקרא יום. וראיה לזה מדעת ר' יהודה שאפשר להתפלל מנחה רק עד פלג המנחה למרות שלאחר מכן חשיב עדיין יום ואינו לילה או ספק לילה, אלא שדין התפלה הוא עד פלג המנחה לשיטתו, וה"ה לרבנן דין התפלה הוא עד שקיעת החמה ואינו תלוי בשם יום, ולכן כל הגאונים והראשונים הנ"ל כתבו עד שקיעת החמה בדוקא, ולכן דברי המ"ב צ"ע.

ובשו"ת יבי"א שם צירף עוד את סברת ר"ת בענין זה"כ ועשה ספק ספיקא להתיר להתפלל בבה"ש דידן עי"ש. אולם מלבד מה שיש לדון בעלמא האם מהני לצרף את סברת ר"ת לס"ס, וכמו שהאריכו הרב הנאמ"ן במשנה ברורה מהדורת איש מצליח סוף ח"ג והרב משה לוי זצ"ל בספרו יוסף דעת סי' י"א עי"ש – לפי מה שהארכנו לעיל לא שייך בנידון דידן כלל לצרף סברא זו, דהא כאן זו אותה המחלוקת בעצמה, דלדעת הגאונים וסיעתם מוכרחים לומר ששעות היום נגמרים בשקיעת החמה ולפ"ז תפלת מנחה היא עד שקיעת החמה, ולדעת ר"ת אפשר לומר כך ואפשר לומר כך [וראיה מדברי הלבוש דהוא ס"ל כר"ת, ואעפ"כ ס"ל ששעות היום נגמרים בשקיעה], אבל לדעת הגאונים מוכרחים לומר דתלי הא בהא, וא"כ אין כאן ס"ס אלא ספק אחד ותו לא. ועוד שאף אם יש ס"ס – אחרי הכל לדעת הגאונים ורוב הראשונים תפלת מנחה היא עד השקיעה שלנו באופק [דהא הראשונים הנ"ל [לפחות רובם או חלקם] ס"ל כדעת הגאונים בענין השקיעה], וא"כ הס"ס לא עוזר נגד ראשונים ואחרונים מפורשים דלא ס"ל כן.

ועוד יש להעיר שבילקוט יוסף ח"א עמ' רל"ו בענין מי שלא אמר יעלה ויבא במנחה של ערב שבת האם יחזור על התפלה בליל שבת שאינו ראש חודש – האריך מרן הגרע"י זצ"ל שאף אם יעשה תנאי נדבה ויש ספק ספקא האם צריך לחזור והאם מהני נדבה בשבת – מ"מ שוא"ת עדיף ואף בתפלה לא אמרינן ס"ס עי"ש, וא"כ ה"ה הכא אף אם היה ספק ספקא – מ"מ אין לעשות כן בתפלה ושוא"ת עדיף.

סיכום

שלושת הנושאים – חישוב שעות היום, חישוב פלג המנחה וסוף זמן תפלת מנחה – תלויים זה בזה, ודעת הגאונים והרמב"ם והראשונים והאחרונים שהיו בקיאים בחכמת התכונה והאמת הברורה שמשערים את שעות היום מהזריחה עד השקיעה, ופלג המנחה הוא שעה ורבע קודם השקיעה וסוף זמן תפלת מנחה הוא בשקיעת החמה, ואם לא התחיל להתפלל קודם שקיעת החמה – יתפלל ערבית שתיים. ואף אם יש לו מנין לאחר שקיעת החמה – יתפלל ביחיד קודם שקיעת החמה.

